

DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA EKOLOGIK MUAMMOLAR O'RTASIDAGI O'ZARO BOG'LIQLIK

Xalmatov Misliddin Muxammadovich

*University of economics and "Maktabgacha ta'lim" kafedrası kafedrası v.b.dotsenti,
biologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (Ph.D) E-mail:
mr.kholmatov1986@mail.ru*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada demografik jarayonlarning (aholi soni dinamikasi, urbanizatsiya, migratsiya, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari) ekologik muammolar bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda aholi o'sishining tabiiy resurslarga bosimi, ekologik inqirozlarning demografik jarayonlarga qayta ta'siri hamda barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasidagi muammolar ko'rib chiqiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, demografik bosim ekologik muvozanatni izdan chiqaradi, ekologik tanazzul esa aholi migratsiyasi va sog'liq ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir qiladi.*

Kalit so'zlar: *demografiya, ekologiya, urbanizatsiya, migratsiya, resurslar, barqaror rivojlanish, iqlim o'zgarishi.*

KIRISH

So'nggi o'n yilliklarda global miqyosda demografik jarayonlar keskin faollashdi. BMT ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisi 8 milliarddan oshib, urbanizatsiya darajasi 60 foizga yaqinlashmoqda. Aholi sonining tez o'sishi tabiiy resurslarga bo'lgan talabni keskin oshirib, ekologik tizimlarga kuchli bosimni yuzaga keltirmoqda. Shu bilan birga, ekologik muammolar — iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, havo va tuproq ifloslanishi — demografik jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatib, migratsiya, o'lim darajasi va tug'ilish ko'rsatkichlarining o'zgarishiga olib kelmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi demografik va ekologik jarayonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy asosda tahlil qilish va ularning jamiyat rivojiga ta'sirini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Demografiya va ekologiya o'rtasidagi bog'liqlik bir qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. R. Muttarak (2021) ekologik o'zgarishlarning migratsiyaga ta'sirini tahlil qilgan bo'lsa, Q.X. Abdurahmonov demografik jarayonlarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini yoritgan.

BMT va Jahon banki hisobotlarida aholi o'sishi bilan ekologik bosim o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri korrelyatsiya mavjudligi qayd etilgan. Shu bilan birga, O'zbekiston sharoitida ham suv resurslari tanqisligi va urbanizatsiya jarayoni ekologik muammolarni kuchaytirayotgani kuzatilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada quyidagi usullardan foydalanildi:

- statistik tahlil usuli;
- solishtirma tahlil;

- tizimli yondashuv;
- ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish.

Tadqiqotda global va mintaqaviy demografik ma'lumotlar ekologik ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Asosiy qism

Demografik jarayonlarning ekologiyaga ta'siri

Aholi sonining ortishi ekologik tizimlarga bir qator bosimlarni yuzaga keltiradi.

Xususan:

- ichimlik suvi iste'molining oshishi;
- yer resurslarining intensiv ekspluatatsiyasi;
- sanoat chiqindilarining ko'payishi;
- transport emissiyalarining ortishi.

Urbanizatsiya jarayoni ayniqsa ekologik muvozanatga katta ta'sir ko'rsatadi. Shaharlarning kengayishi natijasida yashil hududlar qisqaradi, biologik xilma-xillik kamayadi.

Shuningdek, aholining ko'payishi energiya resurslariga bo'lgan talabni oshiradi, bu esa uglerod gazlari chiqishini kuchaytiradi.

Ekologik muammolarning demografik jarayonlarga ta'siri

Ekologik muammolar demografik jarayonlarni sezilarli darajada o'zgartiradi.

Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

- ifloslangan hududlarda o'lim darajasining oshishi;
- ekologik migratsiyaning kuchayishi;
- tug'ilish darajasining pasayishi;
- surunkali kasalliklarning ko'payishi.

Masalan, suv resurslari tanqis bo'lgan hududlarda aholining boshqa hududlarga ko'chishi kuchayadi. Bu esa "ekologik migrantlar" qatlamining shakllanishiga olib keladi.

Urbanizatsiya va ekologik bosim

Urbanizatsiya demografik jarayonlarning eng muhim tarkibiy qismidir.

Shaharlarda aholi zichligi yuqori bo'lishi:

- chiqindilar hajmini oshiradi;
- transport tirbandligini kuchaytiradi;
- havo sifatini yomonlashtiradi.

Ayniqsa yirik shaharlar ekologik stress markazlariga aylanib bormoqda. Bu holat inson salomatligiga ham bevosita ta'sir qiladi.

Migratsiya jarayonlari

Migratsiya ekologik va demografik tizimlar o'rtasidagi muhim bog'lovchi omildir.

Ekologik muammolar kuchaygan hududlardan aholining chiqib ketishi:

- mehnat resurslarining kamayishiga;
- ijtimoiy tizimlarning izdan chiqishiga;
- iqtisodiy faollikning pasayishiga olib keladi.

Shu bilan birga, yangi hududlarga migratsiya ham ekologik yukni oshiradi.

Barqaror rivojlanish muammosi

Demografik va ekologik jarayonlarni muvozanatlashda barqaror rivojlanish konsepsiyasi muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv:

- resurslardan oqilona foydalanish;
- ekologik xavfsizlikni ta'minlash;
- aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Barqaror rivojlanish demografik bosimni kamaytirish va ekologik muvozanatni saqlashning asosiy yo'lidir.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki:

1. Demografik o'sish ekologik tizimlarga kuchli bosim yaratadi.
2. Ekologik muammolar demografik jarayonlarni o'zgartiradi.
3. Urbanizatsiya va migratsiya ushbu ikki tizim o'rtasidagi asosiy bog'lovchi omillardir.
4. Barqaror rivojlanish siyosati bu muammolarni yumshatishda asosiy vosita hisoblanadi.

Xulosa. Demografik jarayonlar va ekologik muammolar o'zaro chambarchas bog'liq tizimlar bo'lib, biri ikkinchisiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi sonining ortishi ekologik bosimni kuchaytirs, ekologik inqirozlar demografik o'zgarishlarga olib keladi.

Shu sababli davlat siyosatida demografik rejalashtirish va ekologik muhofaza birgalikda olib borilishi lozim. Bu esa barqaror rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi.

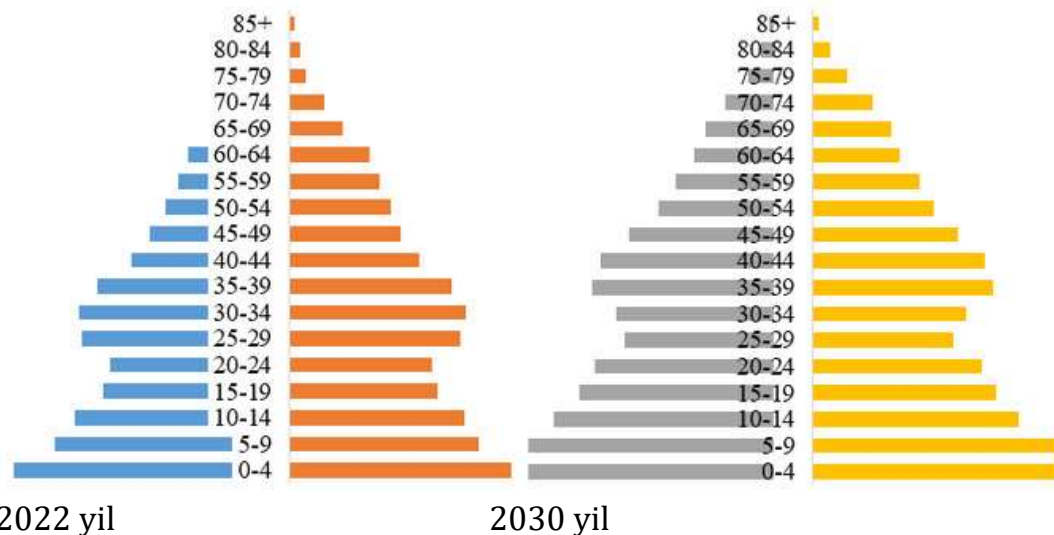

1-Rasm. Demografik jarayonlar va ekologik muammolar

O'zbekiston aholisi soni 2030 yilda 41 mlndan oshadi — PMTI

PMTI demografik hisobot va prognozlarni e'lon qildi. O'zbekistonda oxirgi 5 yilda tug'ilishning keskin o'sishi kuzatilgan.

Prognozlarga ko'ra, tug'ilish sur'ati 2030 yilgacha bir maromda (o'rtacha 900–950 ming) davom etadi va aholi soni 41 million nafardan oshadi. 2030 yilga borib, 18 yoshgacha bo'lganlar va mehnatga layoqat yoshidan kattalar soni mos ravishda 2384 ming va 1447 ming kishiga o'sishi kutilmoqda.

2022 yil boshiga kelganda jahon mamlakatlarida bolalar bosimi ko'rsatkichi 41,0 bolani tashkil qildi. Bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 25,0, rivojlanayotgan mamlakatlarda 42,0 va rivojlanmagan mamlakatlarda 68,0 bolani tashkil qilmoqda. Bolalarga tushadigan zo'riqishning keksalarga tushadigan zo'riqishga nisbatan pasayishi demografik soliq holatiga olib keladi.

Demografik soliq — mehnatga layoqatli yoshdagi aholi sonining qisqarishi bilan birgalikda keksalar sonining o'sishi davri.

Prognozlarga asosan, jahonda soliq davrining boshlanishi 2045 yilga (35 bola) to'g'ri keladi. Ba'zi mintaqalarda esa u boshlanib bo'lgan. Masalan, Yevropa mamlakatlarida 1995 yilda (31 bola), Shimoliy Amerikada 2015 yilda (32 bola), Rossiyada 2000 yilda (29 bola) boshlangan. Osiyo (32 bola) va Lotin Amerikasida 2040 yildan (33 bola) boshlanishi kutilmoqda.

Prognozlar shuni ko'rsatadiki, 2030 yilgacha O'zbekistonda demografik soliq davrining boshlanish xavfi yo'q. Hisob-kitoblarga asosan O'zbekistonda demografik bosim 2000 yillarda 92,2 kishini tashkil qilgan (bolalar bosimi — 78,1, keksalarniki — 14,2). Bosim 2013 yilga kelib eng quyi ko'rsatkich, ya'ni — 62,0 ga pasaydi va 2022 yilga kelib 75,8 kishiga ko'tarildi. 2030 yilga borib, respublikada bosimning mo'tadil o'sishi (84,2 kishi) kutilmoqda (bolalar bosimi — 59,7, keksalarniki — 24,4). Demografik dividenddan samarali foydalanish inson kapitalini rivojlantirishga sarmoya kiritishni talab etadi.

2029/2030 o'quv yiliga qadar bitiruvchilar hamda 1-sinfga qabul qilinadiganlar o'rtasidagi tafovut o'rtacha 162,8 ming o'quvchini tashkil qiladi. Yiliga o'rta hisobda qo'shimcha 162,8 ming o'quvchi uchun kamida 4500 nafar yangi o'qituvchi jalb qilish zarur bo'ladi. 2021/2022 o'quv yilida jami o'quvchilar soni 6 mln 304 ming 600 nafar, o'qituvchilar soni 529,1 ming nafar, ya'ni bitta o'qituvchiga 11,9 nafar o'quvchi to'g'ri keladi. Rivojlangan mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich 10 nafardan oshmaydi.

Har yili oliy o'quv yurtlari o'rtacha 30 ming nafar oliy ma'lumotli pedagogni mehnat bozoriga chiqaradi. Oliy ma'lumot bilan qamrab olish darajasini 50% ga yetkazish va ayollar uchun kvotalar sonini oshishi natijasida, 2030 yilga borib, oliy

o'quv yurtlari har yili o'rta hisobda 35–40 ming nafar pedagog kadrlarni tayyorlashi kutilmoqda. Buning natijasida har bir o'qituvchiga 10 ta o'quvchi to'g'ri keladi. Ushbu hisob kitoblardan kelib chiqib, yaqin kelajakda o'qituvchilarga talab yuqori bo'lishi kutilmoqda. Shunga qaramay, ularning tanqisligi kuzatilmaydi.

Bugungi kunda respublikada 178 ta oliy o'quv yurti faoliyat yuritmoqda. 2021/2022 o'quv yilida OTMlarga qabul qilinganlar soni 235,9 ming nafarni, jami talabalar soni 808,4 ming nafarni tashkil qilib, bitiruvchilarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 38%ga yetdi. Bitiruvchilarni 50% oliy ta'lim bilan qamrab olish uchun zarur bo'lgan talaba o'rinlari soni: 2026 yilda jami o'rta ta'limni bitiruvchilar soni 619,0 ming nafar, 2030 yilga borib, 615,5 ming nafar bo'lishi kutilmoqda.

2030 yilgacha o'rta ta'lim bitiruvchilarining oliy ta'lim bilan qamrovini 50%ga yetkazish uchun jami qo'shimcha 646,8 ming talabani o'qitish zarur. 2030 yilda o'rta ta'lim bitiruvchilarni 50% oliy ta'lim bilan qamrab olish uchun OTMlarning hozirgi quvvatini 8 yil ichida 1,5–1,8 marta oshirish zarur.

Tug'ilish darajasi nima sababdan yuqori?

Mamlakatda tug'ilish darajasining nima sababdan yuqoriligi o'rganish maqsadida PMTI tomonidan sentabr-oktabr oylarida so'rov asosida tadqiqot o'tkazildi. Unda 25–45 yosh oralig'idagi 3 nafar va undan ko'p farzandlari bor bo'lgan, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida istiqomat qiluvchi 200 nafar ayol ishtirok etdi (N=200).

So'rovnomada qator savollar qamrab olingan bo'lib, ulardan quyidagi natijalar olindi:

Davlat statistika qo'mitasisining ma'lumotlariga mos ravishda oilalarning katta qismi (onalarning 82,9%, turmush o'rtoqlarining 81,0%) 3–4 nafar farzandi bo'lishini hohlaydi. Salomatligi (43,8%) hamda oilaviy sharoitining yaxshilanganligi (47,9%) farzandni dunyoga keltirishga qaror qilishdagi asosiy sabab sifatida ko'rsatilgan.

Oilalarning 36,2% umumiy holda yana farzandli bo'lishni istagan bo'lsada, 19,0% oilalar yana o'g'il farzandli, 14,3%i esa yana qiz farzandli bo'lish istagini bildirgan. Oilalarning 33,4% da farzand kutilmaganda dunyoga kelgani aniqlandi.

So'rovda qatnashgan ayollarning 87,9%i kontratseptiv vositalardan foydalanishini bildirgan. Vositalarning ishlatilishi: spiral — 63,8%, turli dori vositalari — 17,1%, boshqa usullar — 30,5%. Shuningdek, ayollarning turmush o'rtoqlari tomonidan (29,4%) kontratsepsiya vositalaridan foydalanish kuzatilgan. Ayollarning 12,1% i esa umuman kontratsepsiya vositalaridan foydalanmasligini aytgan.

Tug'ilish darajasi yuqoriligining sabablari sifatida, shuningdek, diniy yondashuvlar ta'siri ham o'rganildi. Ayollarning 86,9% oilasida diniy yondashuvlarning farzand ko'rishga ta'siri yo'q, deb ko'rsatgan. Ayollarning 12,1% esa «juda ta'sir qiladi», deb aytgan.

Demografik prognozlarni inobatga olgan holda, ta'lim va sog'liqni saqlash bozorining xalqaro va mahalliy ishtirokchilari, shuningdek, tegishli texnologiyalarni yetkazib beruvchilar ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga o'rta muddatli talab mavjud ekanligiga ishonch bilan qarashlari va O'zbekistonga sarmoya kiritishlari mumkin.

Prognozlar natijalari energiya, suv va yer resurslaridan samarali foydalanishni oshirishga qaratilgan muvofiqlashtirilgan va bosqichli islohotlarni amalga oshirish muhimligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraxmonov Q.X. Demografiya asoslari. – T.: Fan, 2018.
2. BMT. World Population Prospects. 2022.
3. Muttarak R. Climate change and migration studies, 2021.
4. World Bank. Environmental Development Report, 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari, 2024.
6. Nazarov A. Ekologiya va barqaror rivojlanish. – T.: Universitet, 2020.
7. Foto: Yevgeniy Sorochin / "Gazeta.uz"
8. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/10/13/demography/>